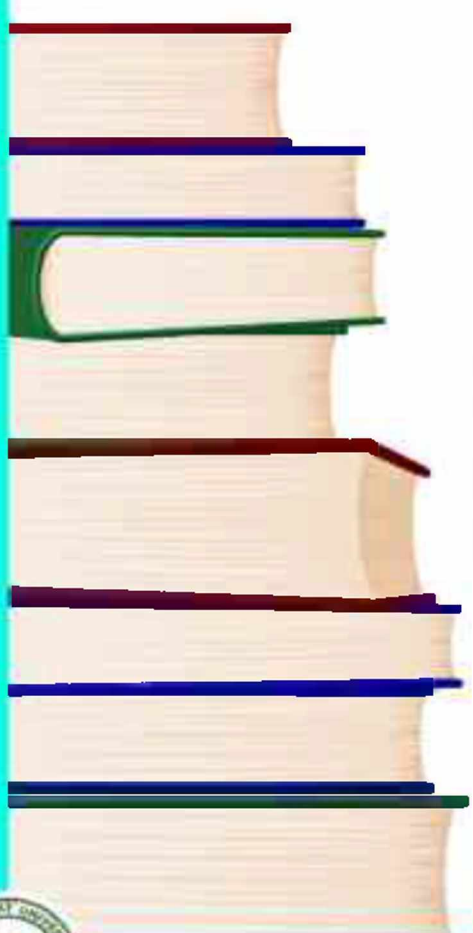
ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2024 / № 7-8

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL ADABIYOT TA'LIM

Philological research: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

Филологические исследования: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2024/ № 7-8

Termiz – 2024

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro'yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko'chirma va ma'lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko'chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 28.08.2024
Qog'oz bichimi: 70x85
Bosma tabog'i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog'ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko'chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko'chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV, *iqtisod fanlari doktori, professor*

TAHRIR HAY'ATI:

Bekpo'lat Umurqulov, *filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o'rinbosari)*
Shoxista Maxmaraimova, *filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul muharrir)*
O'ral Xoliyorov, *f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)*
Olmos Ulviy Binnatova, *f.f.d., professor (Ozarbayjon)*
Karl Rayxl, *f.f.d., professor (Germaniya)*
Vali Savash yelok, *f.f.d., professor (Turkiya)*
Dorota Silviya, f.f.f.d. *(PhD), dotsent (Polsha)*
Muslihiddin Muhiddinov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Ibodulla Mirzayev, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Abdi Mamatov *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Suyun Karimov *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Muhammadxon Hakimov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Nafas Shodmonov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Dilmurod Quronov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Baxtiyor Mengliyev, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Normat Yo'ldoshev, *f.f.n., dotsent (O'zbekiston)*
Abdulla Xudoyqulov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Bobonazar Murtazayev, *f.f.n., dotsent (O'zbekiston)*
Asqar Eshmo'minov, *f.f.d., dotsent (O'zbekiston)*
Obidjon Shofiyev, *f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)*
Zafar Umurqulov, *f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O'zbekiston)*
Nurali Amonturdiyev, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Hakim Ahmedov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Ahad Shukurov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Eshnazar Jabborov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Abdumurod Arslonov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Sirojiddin Turdimurodov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Umida Raximova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Gulchehra Begmatova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Shoira Amonturdiyeva, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Nargis Qurbonazarova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Muyassar Xolova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Sherzod Turdiqulov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Zaynura Qodirova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*

Texnik muharrir: Bahodir To'raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 28.08.2024
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, *доктор экономических наук, профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, *доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)*

Шохиста Махмараимова, *доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)*

Урал Холияров, *ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)*

Олмос Улвий Биннатова, *д.ф.н., профессор (Азербайджан)*

Карл Райхл, *д.ф.н., профессор (Германия)*

Вали Саваш Елок, *д.ф.н., профессор (Турция)*

Дорота Сильвия, *PhD, доцент (Польша)*

Муслихиддин Мухиддинов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Ибодулла Мирзаев, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Абди Маматов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Суюн Каримов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Мухаммадхон Хакимов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Нафас Шодмонов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Дилмурод Куронов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Бахтиёр Менглиев, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Нормат Юлдашев, *к.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Абдулла Худайкулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Бобоназар Муртазаев, *ф.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Аскар Эшмуминов, *д.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Обиджон Шофиев, *д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)*

Зафар Умуркулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Нурали Амонтурдиев, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Хаким Ахмедов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Ахад Шукуров, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Эшназар Джаббаров, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Сирожиддин Турдимуродов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Умида Рахимова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Гульчехра Бегматова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Шоира Амонтурдиева, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Наргис Курбаназарова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Муяссар Холова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Шерзад Турдикулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Зайнура Кадирова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 28.08.2024
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, *doctor of economic sciences, professor*

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, *doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)*
Shohista Makhmaraimova, *doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)*
Ural Kholiyorov, PhD, *associate professor (Uzbekistan)*
Olmos Ulviy Binnatova, *doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)*
Karl Rayxl, *doct.of philol. sciences, professor (Germany)*
Vali Salvash Elok, *doct. of philol. sciences, professor (Turkey)*
Dorota Silvia, *PhD, associate professor (Poland)*
Muslihiddin Mukhiddinov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Ibodulla Mirzaev, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Abdi Mmatov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Suyun Karimov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Muhammadkhon Khakimov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Nafas Shodmonov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Dilmurod Kuronov, *doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Bakhtiyor Mengliev, *doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Normat Yuldashev, *cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Abdulla Khudaykulov, *PhD (Uzbekistan)*
Bobonazar Murtazaev, *cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Askar Eshmuminov, *doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Obidjon Shofiev, *PhD, associate professor (Uzbekistan)*
Zafar Umurkulov, *PhD (Uzbekistan)*
Nurali Amonturdiev, *PhD (Uzbekistan)*
Hakim Akhmedov, *PhD (Uzbekistan)*
Ahad Shukurov, *PhD (Uzbekistan)*
Eshnazar Jabbarov, *PhD (Uzbekistan)*
Abdumurod Arslonov, *PhD (Uzbekistan)*
Sirojiddin Turdimurodov, *PhD (Uzbekistan)*
Umida Rakhimova, *PhD (Uzbekistan)*
Gulchekhra Begmatova, *PhD (Uzbekistan)*
Shoira Amonturdieva, *PhD (Uzbekistan)*
Nargis Kurbanazarova, *PhD (Uzbekistan)*
Muyassar Kholova, *PhD (Uzbekistan)*
Sherzod Turdikulov, *PhD (Uzbekistan)*
Zaynura Kadirova, *PhD (Uzbekistan)*

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

Tilshunoslik

МАМАТОВ АБДИ ЭШОНҚУЛОВИЧ
Инсон, тил ва маданият триадаси ёки маданият инсонга нима беради? 7

ASHIRBOYEV SAMIXON
«O‘zbek dialektologiyasi» fani ta’limi mazmuni uyg‘unligi 10

XUDOYBERGANOVA DURDONA
Metaforalarning antropotsentrik lug‘atini tuzish tamoyillari xususida 14

МАМАТОВ АБДУҒОФУР
Фразеологик бирлик тушунчаси талқини ва тадқиқи 18

ELTAZAROV JO‘LIBOY
Gramer kategorilerin türkçenin dilsel doğasina göre yorumlanmasi üzerine 24

ISMOILOVA DILRABO MUHAMMAD QIZI,
HAKIMOV MUHAMMADXON XO‘JAXONOVICH
Ilmiy paradigma transformatsiyasi hamda konseptual asos 30

PARDAYEV AZAMAT BAXRONOVICH,
MAHMADIYEV SHAVKATJON SUYUNQULOVICH
Matnning pragmatik ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiluvchi vositalar xususida 34

TO‘XTAYEVA DILAFRUZ ASHUROVNA,
JO‘RAYEVA BIBISH MUXSINOVNA
Baho va darajalanish munosabati 38

ABDIYEV MURODQOSIM
«Davlat tili haqida»gi va u bilan bog‘liq qonunlar ijrosi masalalari xususida 44

МЕНГЛИЕВ БАХТИЁР РАЖАБОВИЧ
Ўзбек лингвистик саноати истиқболлари 50

SHUKUROV OTABEK ULASHEVICH
Globallashuv sharoitida milliy til masalalari 56

FAYZIYEVA XADICHA CHORIYEVNA
Surxondaryo o‘zbek shevalarida o‘zlashgan so‘zlar 59

DUSTMURODOV MA’RUFJON MANSUR O‘G‘LI
Qadimgi turkiy tildagi markaziy hokimiyat bilan aloqador ayrim
harbiy unvonlar xususida 63

МУНДАРИЖА

Tilshunoslik

OSTONOV O‘TKIR YANGIBOEVICH
Qishloq turizmga oid terminlarning lingvistik tahlili 67

TILLABAYEVA ZILOLA RAXMATILLAYEVNA
Samarqand viloyati qarluq shevalarida olmoshlar 70

TEMIROVA KAMOLA
«O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati»da berilgan
gastronomik birliklarning semantik guruhlanishi 74

KURBONMURATOV ABROR
Ekstremistik matnda muallif belgilari 80

NURALIYEV G‘OLIBJON QURBONBOYEVICH
Taqlid so‘zlar orqali ifodalangan tovush va
harakat-holatning davomiylik semasi
(Tog‘ay murod asasrlari misolida) 83

CHORIYEVA CHAROS SALOMOVNA
Diniy leksika, tasavvufiy leksika va mifologik leksika:
tasnif va talqin muammolari 86

NURIDDINOVA NAFISA MUXIDDIN QIZI
O‘zbek tilida ayrim uzumchilikka oid leksikaning lingvokulturema sifatidagi talqini 89

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 7-8
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

JURNALIMIZ FAXRIY MEHMONI

«O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI» FANI TA’LIMI MAZMUNI UYG‘UNLIGI

ASHIRBOYEV Samixon,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Dunyodagi turkiy tillar ichida o‘zbek tilichalik ko‘pshevali tillar kam uchraydi. Bu fikr turli variantlarda dialektologik adabiyotlarda aks etmoqda[1]. Suni alohida qayd qilish lozimki, dunyo amaliyotida turli millatlar aholisining migratsiyasi kuchaygan va shaharlashuv (urbanizatsiya) tendensiyalarining avj olishi til va dialektlarning aralashib ketishiga olib kelmoqda va an’anadagi sheva, dialekt va lahja degan tushunchalar tobora keyingi rejaga o‘tib qolishiga sabab bo‘layotgan bir davrda o‘zbek shevalari o‘zining ilk xususiyatlarini saqlab qolmoqdaki, bu noyob hodisani bugungi kunda ham sinchiklab o‘rganish va dialektologik bilimlarni yoshlar qalbiga singdirish vazifasini yana ham dolzarb qilib qo‘yadi. To‘g‘ri, o‘zbek shevalariga e’tibor sobiq Ittifoq davrida kuchli bo‘lgan. O‘tgan asrning 20, 30-yillarida o‘zbek shevalarini o‘rganish fan asosiga qo‘yilmagan bo‘lsa-da, o‘zbek adabiy tiliga asos bo‘ladigan dialektni (shevalar guruhini) topish maqsadi yo‘lida o‘rganilgan va bu jarayonda ham muayyan yutuqlarga erishilgan. Bu davrda ushbu ishlarda mahalliy davlat arboblari, jadidlar bilan birgalikda sohaning yirik mutaxassislari ham ishtik etdilar. Bular G‘.O.Yunus, Miyon Buzruk, K.K.Yudaxin, Y.D.Polivanovlardir. 30-, 40-yillarda bu borada ma’lum darajada barchaga ma’lum bo‘lgan sabablarga ko‘ra inqiroz yuz bergan bo‘lsa, 50-yillarda o‘zbek shevalarini o‘rganishga bo‘lgan e’tibor kuchaydi. Yuksak ilmiy darajali va unvonli olimlar guruhi paydo bo‘ldi va o‘zbek shevalri keng ko‘lamda o‘rganildi. Bu jarayonda dastlab V.V.Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, S.Ibrohimov, M.Mirzaev, F.Abdullaevlar, 60-, 70- yillarda O. Madrahimov, A. Shermatov, N.Rajabov kabi fan doktorlari yetishib chiqdi. Keyinchalik ularning safiga A. Jo‘raev, Y. Ibrohimov, T. Yo‘ldoshev, N. Murodovalar qo‘shildi. To 70-yillar oxirigacha 30ga yaqin ilmiy darajali dialektolog mutaxassislar o‘zbek shevalarini o‘rgandilar[2]. Afsuski, 70-yillarning oxiridan boshlab o‘zbek shevalarini o‘rganish ishi susaydi va hozirgi kunda kam sonli oliy malakali mutaxassislargina faoliyat ko‘rsatib kelmoqda. Bu esa ushbu fan ta’limi sifatiga jiddiy ta’sir etmoqda. Hozirgi kunda bu jarayon nisbatan o‘nglandi. Respublikamiz oliy ta’lim muassasalarida o‘zbek sevalarining o‘rganilishiga bag‘ishlangan Xalqaro va Respublika konferensiyalari o‘tkazildi, dissertatsiyalar himoya qilindi, yosh tadqiqotchilar guruhi paydo bo‘ldi. Demak, o‘zbek shevalari bo‘yicha boy meros mavjud. Endilikda bu merosni fan asosida filolog bo‘lib yetishayotgan avlodga uzatishda vorisiylik, ilmiylik va uyg‘unlik tamoyillarida amalga oshirish vazifasi turibdi.

O‘tmish dialektologlari «O‘zbek dialektologiyasi»ning dasturiy ta’minoti va darsliklarini yaratib qoldirdilar, lekin keyingi davrda har bir oliy ta’lim muassasasiga fanning metodik ta’minotini amalga

[1] Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент: Госиздат, 1933.

[2] Samixan Ashirbaev. Exploring Echo-Friendly Uzbek: Linguistic Evolution and Sustainability. The Second Pamir Transboundary Conference for Sustainable Societies – 2023/ Pamir 2023. P. 987.

oshirish va o‘quv adabiyotini yaratish vazifasi yuklangandan keyin bu fanning akademik mazmunida parokandalik yuzaga kela boshladi: fanning o‘z mazmunidan chekinish, ko‘chirmachilik, mazmun tashimaydigan fikrlar aks etmoqda, xullas, holat shunga yetib keldiki, bir oliy ta’lim muassasasi baklavriatini tamomlagan shaxs boshqa oliy ta’lim muassasi magistraturasi uchun tayyor emasligi ma’lum bo‘lib qoldi. Bu esa turli munozaralarga sabab bo‘lmoqda. Bunday holat ko‘proq dialektolog bo‘lmagan shaxslarning shu fan o‘quv adabiyoti muallifligiga da’vogarligidan kelib chiqmoqda. Ko‘rinadiki, ushbu fanning bakalavriat ta’limidagi yagona va mukammal mazmunini belgilash va barcha oliy ta’lim muassasasida *uning uyg‘unligi*ga erishish kun tartibidagi masala bo‘ib turibdi. Shu maqsad yo‘lida bu fannining platformasi yaratildiki, unda oliy ta’lim muassasalarida «O‘zbek dialektologiyasi» o‘quv fanining ta’lim hujjatlari va adabiyotlarinii yaratisgda amal qilinadigan umumiylik (majburiylik) va xususiylik (erkinlik) belgilab berildi.

O‘zbek dialektologiya kursi platformasi. Ma’lumki, o‘zbek shevalarini o‘rganish masalasiga keyingi davrda prezidentimiz va hukumatimiz alohida e’tibor qaratib kelmoqda. Buni Sh. M. Mirziyoyevning «O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850 – Farmoni[1] va o‘zbek tiliga davlat maqomi berilganining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimda «Milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli» mavzusidagi nutqi va bu nutqidagi: ... o‘zbek tilining ... shevalari, tarixiy taraqqiyoti, uning istiqboli bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, kadrlar tayyorlash sifatini yaxshilash...»[2] to‘g‘risidagi fikri hamda «Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084 - Farmonining[3] 3-ilova 5-bandida dialektologik tadqiqotlar salmog‘ini kengaytirish vazifasi belgilanganligi ham isbotlab turibdi. Darhaqiqat, keyingi davrda shevashunoslik bo‘yicha ishlar birmuncha jonlandi, lekin konferensiyalardan tashqari ko‘zga ko‘rinarli tadqiqotlar amalga oshirilmayotganligi ham haqiqat. Shevashunoslik bo‘yicha ilmiy mavzu rasmiylashtirayotgan tadqiqotchilar ham ozchilikni tashkil etmoqda. Bu masala jiddiy o‘rganilishi talb etiladi. Bu o‘rinda dialektologiya fanining ta’lim jarayonidagi mavqeyi haqida gap boradi. O‘zbek dialektologiyasi fanining universitetlardagi ta’limi bo‘yicha, ya’ni o‘quv rejasidagi o‘rni bo‘yicha muammo yo‘q, lekin uning mazmunini belgilashda yagona yondashuv bo‘lmayapti. Pedagogika oliy ta’lim muassasalari o‘quv rejasida bu fan *tanlov* fanlari sifatida qaralishiga mutlaqo qo‘shilib bo‘lmaydi, chunki bu yo‘nalish kadrlari bevosita sheva vakillari (o‘quvchilar) bilan ishlaydi, demak, «O‘zbek dialektologiyasi» fanining mazmunini ular to‘liq egallagan bo‘lishi shart.

O‘zbek dialektologiyasi fani, deyarli, bir asrdan buyon asosiy fan bo‘lib kelgan va bundan keyin ham u shunday qoladi, binobarin, bu fanda ona tilimizning jonli asosi o‘rganiladi. «O‘zbek dialektologiyasi»ga bo‘lgan salbiy yondashuv prezidentimizning yuqoridagi g‘oyalariga zidddir. Shu munosabat bilan O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida «O‘zbek dialektologiyasi» fanining o‘quv rejalaridagi o‘rnini va muzmunini muvofiqlashtirish lozim bo‘ladi va:

1.»O‘zbek dialektologiyasi» kursi universitetlarning «Filologiya va tillarni o‘qitish», «Folklorshunoslik va dialektologiya» ta’lim yo‘nalishlari o‘quv rejasida (tillar bo‘yicha) auditoriya soatlarining **90** soat qilib belgilanganligini e’tiborga olish.

2. Pedagogika ta’lim sohasi «Til va adabiyot (tillar bo‘yicha)» ta’lim yo‘nalishi o‘quv rejasining 2-kursida bu fanning hajmini **60** soat qilib belgilash va asosiy fanlar blokiga joylashtirish.

3. Ta’lim sohalarida o‘quv rejalarida belgilangan soatlar miqdoridan qat’iy nazar, bu fanni yagona mazmun – platforma asosiga qurish.

4. Har ikkala ta’lim sohasida dialektologik o‘quv amaliyotini 4 hafta etib belgilash va fanga ajratilgan amaliy mashg‘ulotlarning 4 soatini dialektologik o‘quv amaliyoti topshiriqlarini bajarish maslahatiga bag‘ishlash.

5. Har bir OTMga dialektologiya fanida nazariy masalalarni asoslashda mahalliy shevalar misollaridan foydalanish.

6. Fanning nazariy masalalarini barcha oliy ta’lim muassasalarida aynan saqlanishiga erishish. Fandagi yangiliklarni esa har bir mavzuda kiritib borish.

Fanning maqsad va vazifalari. Fanni o‘qitishdan ***maqsad*** o‘zbek shevalarining asosiy xususiyatlari: fonetikasi, leksikasi va grammatik qurilishi to‘g‘risida, shevalar bo‘yicha xalqaro jarayonlardagi masalalar va muammolar haqida ma’lumot berish, shevalar va ularning fonetikasi, leksikasi va grammatikasini ilmiy jihatdan tadqiq qilish ko‘nikmalarini shakllantirish hamda talabalarni bu borada mantiqiy fikrlashga, to‘g‘ri xulosa chiqarishga tayyorlashdir.

Fanni o‘qitishning ***vazifasi*** talabalarga fan nazariyasi hamda amaliyotiga oid bilimlarni berish, olgan nazariy bilimlarini amaliyotda qo‘llay bilishga o‘rgatishdir.

[1] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning 2019 yil 21 oktabrdagi PF - 5850 - Farmoni // Xalq so‘zi, 2019 yil 22 oktabr.

[2] Мирзиёев Ш. М. Миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли // Халқ сўзи, 2019 йил 21 октябрь.

[3] Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёевнинг 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084 - Фармони https://lex.uz/docs/5058351

Kompetensiyalar. Fanni o‘zlashtirish natijasida talaba:

-»O‘zbek dialektologiyasi»ning nazariy va amaliy muammolari, uning filologik fanlar tizimidagi o‘rni, terminologiyasi, o‘zbek tilining dialektal asoslari va tuzilishi, areal lingvistika asoslari, shevalarni yozib olishda qo‘llanadigan transkripsiya tizimini egallash, o‘zbek adabiy tili va shevalar munosabati, o‘zbek shevalarining tasnifi, shevalarni o‘rganishning metod va metodikalari bo‘yicha ***bilimlarga***;

- o‘zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini o‘zlashtirish, sheva vakillaridan matnlarni yozib olish, shevaga xos xususiyatlarni ajrata olish va o‘quv amaliyotida to‘plagan so‘zlar lug‘atini tayyorlash ***ko‘nikmalariga;***

- dialektologiyaning nazariy asoslarini o‘zlashtirish, dunyo dialektologiyasidagi yangi axborotlarni qayta ishlay olish, talabalar konferensiyasi va seminarlarida ma’ruza bilan ishtirok etish ***malakalariga ega bo‘lishi lozim.***

O‘bek dialektologiyasining nazariy masalalari (ma’ruza mashg‘ulotlari mazmuni).

Kirish. «O‘zbek dialektologiyasi» fanining maqsad va vazifalari. Fanning nazariy va amaliy ahamiyati. Dialektologiyaning shakllanishi. O‘zbek shevalarining o‘rganilishini davrlashtirish. Til va sheva munosabati.

O‘zbek tilining qarluq, qipchoq, o‘g‘uz lahjasidan tarkib topganligi. Shevalar ona tilining asosi va milliy-ma’naviy qalriyat ekanligi. Uning sotsiologiya fanlaridan biri ekanligi. Dialektologiya sohalari: tasviriy dialektologiya, tarixiy dialektologiya, folklor dialektologiyasi (lingvofolkloristika), perseptual (idrok) dialektologiya, dialektal lingvokulturologiya, kognitiv va kommunikativ dialektologiya va ularning vazifasi.

«O‘zbek dialektologiyasi» kursining asosiy tushunchalari. Tilning ko‘rinishlari tushunchasi. Sheva, dialekt, lahja terminlari tavsiflari. Til egasi va sheva egasi. Mahalliy va ijtimoiy dialektlar. Idiolekt. Lahja va idiom. Lahja va til varianti.

O‘zbek shevalarining tarixiy oqimi. O‘zbek shevalarining murakkab tarkibi. Shevalarni o‘rganish metodlari. Dialektologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi. O‘zbek shevalarining o‘rganilish tarixi. XI-XIV asrlarda shevalarning o‘rganilishi va uning ahamiyati. O‘rta asrlarda o‘zbek shevalarining o‘rganilishi. XIX asrda o‘zbek shevalarining o‘rganilishiga xos xususiyatlar. XX asrda o‘zbek shevalarining tadqiq etilishi.

Transkripsiya. Xalqaro (MFA) va milliy transkripsiya. Yangi va amaldagi transkripsiya tizimi. «O‘zbek shevashunosligi Markazi» ma’qullagan transkripsiya tizimi. Ilmiy va amaliy, fonetik va fonologik transkripsiya. Unli va undosh tovushlarni yozib olishda qo‘llanadigan transkripsion belgilar va ular bilan bog‘liq muammolar. Diakritik belgiar.

O‘zbek shevalarining fonetik xususiyatlari. O‘zbek shevalarining vokalizmi. O‘zbek shevalari va o‘zbek adabiy tili unlilari munosabati. Unlilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik (ultra) cho‘ziqliklari. Lablangan va lablanmagan unlilar. O‘zbek xalq shevalari konsonantizmi. O‘zbek shevalaridagi undoshlar tasnifining o‘ziga xos jihatlari va o‘zbek adabiy tili undoshlari bilan munosabati.

O‘zbek shevalaridagi fonetik qonunlar. Singarmonizm va uning turlari: palatal va labial singarmonizm. Singarmonizmdan chekinish. Umlaut. Tovush mosligi qonuni. Diftong va diftongoidlar.

O‘zbek shevalaridagi fonetik jarayonlar. Tovushlarning kombinator va pozitsion o‘zgarishlari. Shevalarda sandxi holatidagi tovush o‘zgarishlari. Spirantizatsiya. Spontan o‘zgarishlar. Eliziya. So‘z shakllarining torayishi. Sinerezis. Unli va undoshlarning tushishi va orttirilishi.

O‘zbek shevalarining grammatik xususiyatlari. O‘zbek shevalarida grammatik son, egalik, kelishik kategoriyalari.

O‘zbek shevalarida so‘z turkumlari. Mustaqil so‘z turkumlaridagi (sifat, son, ravish, olmosh, modal so‘zlar) grammatik shakllarning o‘ziga xosligi. O‘zbek shevalarida fe’llarning o‘ziga xos tuslanishi. Fe’lning funksional shakllari. I (to‘la), II (qisqargan), III (buyruq-istak) tip tuslovchlarining shevalardagi ko‘rinishlari. Fe’l mayllari va zamonlaridagi ayrim o‘ziga xos shakllar. Shevalarda so‘z yasalishi.

Yordamchi so‘z turkumlari: bog‘lovchilar, ko‘makchilar, yuklamalar. Undov va mimemalar. Ularga xos morfologik shakllar.

Sintaksis. Shevalarda so‘z birikmasi va izofali birikmalar. Sheva matnlarida gaplarning qo‘llanish xususiyatlari. Inversiya. Gap bo‘laklarining takrorlanishi. Gaplarda so‘z tartibi. Sodda va qo‘shma gaplar. Kirish cho‘zlar.

O‘zbek shevalari leksikasi va leksikografiyasi. O‘zbek shevalari leksik tarkibidagi umumxalq tiliga xos umumiy leksik qatlam haqida ma’lumot. Sheva leksikasi va shevaning maxsus so‘zlari tushunchalari. Kuchli fonetik o‘zgarishga uchragan so‘zlar. O‘zbek shevalariga so‘z o‘zlashtirish. Leksik moslik. Shevalar leksikasining adabiy til bilan munosabati. Shevalar leksikografiyasi, sheva lug‘atlarini tuzish tamoyillari va turlari.

O‘zbek tili lahjalari. Qarluq, qipchoq, o‘g‘uz lahjalarining muhim fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari.

O‘zbek adabiy tili va shevalar. O‘zbek adabiy tili me’yori va dialektal me’yor. Adabiy tilning og‘zaki va yozma shakllari. Adabiy tilning tayanch dialekti. Shevalar - o‘zbek adabiy tilining ichki boyish manbayi.

Lakuna tushunchasi. O‘zbek adabiy tili va dialektlari avtonomiyasi va geterenomiyasi. Sheva xususiyatlari - lingvomadaniyat belgisi. Badiiy adabiyot va dialektizm. Dialektal so‘z va dialektizmni farqlash.

Areal lingvistika. Tilshunoslikda areal lingvistikaning paydo bo‘lishi va taraqqiyoti. Lingvistik areal. Izoglossa. Kontinuum. Areal lingvistikada innovatsiya masalasi. Til zonasi va dialektal zona. Lingvistik geografiyaning mohiyati va unga oid tushunchalar. O‘zbek shevalarining lingvistik geografiya metodida o‘rganilishi. Lingvistik karta va atlaslar. O‘zbekistonda lingvistik geografiyaning shakllanishi.

O‘zbek shevalari tasnifi: prof. I.A.Zaruibin, prof. K.K.Yudaxin, prof. Y.D.Polivanov, G‘ozi Olim, prof. A.K.Borovkov, prof. V.V.Reshetov tasniflari va ular qo‘llagan tamoyillar.

Amaliy mashg‘ulotlar mazmuni. Amaliy mashg‘ulotlarni rejalashtirishda nazariy mashg‘ulotlar mazmunidan chiqib ketilmaydi, lekin amaliy mashg‘ulotlarning materiallarini tanlashga har bir oliy ta’lim muassasalariga erkinlik beriladi va o‘zaro tajriba almashishga imkoniyat topish tavsiya etiladi. Ta’kid shuki, nazariy materiallar to‘la qayta ishlab chiqilishi shart hamda ortiqcha yuklamalarga ham yo‘l qo‘yilmasligi kerak.

Seminar mashg‘ulotlari. O‘quv ishining bu turi talabalarda tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan bo‘ladi. Kurs bo‘yicha seminarda o‘rganiladigan mavzular belgilab olinishi va har bir mavzuning rejasi, adabiyotlar ro‘yxati ko‘rsatilishi zarur. Mavzularni har bir talabaga taqsimlab berish ham, bir mavzuni guruh talabalariga umumiy vazifa qilib berish ham mumkin. Bu o‘quv tadbiridan talabalar konferensiyalar va bitiruv malakaviy ishining boshlanishi sifatida foydalanish zarur bo‘ladi.

Mustaqil ta’lim. O‘z nomidan ko‘rinib turibdiki, o‘quv kursining bu turida talabalar oliy ta’lim yoki shahar, tuman kutubxonalarida o‘quv kursiga oid ilmiy ma’lumotlar ustida mustaqil ishlash tajribasini egallashi zarur.

Talaba mustaqil ishining asosiy maqsadi - o‘qituvchining rahbarligi va nazoratida muayyan o‘quv vazifalarini mustaqil ravishda bajarish uchun bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishdir.

Talaba mustaqil ishini tashkil etishda quyidagi shakllardan foydalanadi:

– fanning ayrim mavzularini o‘quv adabiyotlari yordamida mustaqil o‘zlashtirish, o‘quv manbalari bilan ishlash;

– amaliy va seminar hamda amaliyot mashg‘ulotlariga tayyorgarlik ko‘rib kelish;

– mavzu bo‘yicha referat tayyorlash;

– amaliyotdagi mavjud muammoning yechimini topish, test, munozarali savollar va topshiriqlar tayyorlash;

– ilmiy maqola, tezislar va ma’ruzalar tayyorlash;

– uy vazifalarini bajarish.

Dialektologik amaliyot. Ushbu platforma mazmuni asosida kafedra ishlab chiqqan o‘quv amaliyoti «O‘zbek shevashunosligi Markazi» va har bir OTM ilmiy kengashi ma’qullagan hamda OTM rektori tasdiqlagan loyiha asosuda amalga oshiriladi.

Oliy ta’lim muassasalari fanning nazariy ta’limini platforma doirasida amalga oshiradi, amaliy, seminar va mustaqil ta’lim talablari umumiyligi hisoba olingani holda unga ijodiy yondoshish mumkin.

(Ushbu platforma «O‘zbek shevashunosligi» markazining 2023-yil 17-martdagi 7-majlisida ma’qullangan).

Rezyume. O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining keyingi yillarida oliy ta’lim muassasalariga o‘quv jarayonini tashkil etishda anchagina erkinliklar berildi. Bu jarayon oliy ta’lim muassasalarining xalqaro jarayonlarida kuzatilayotgan mustaqil faoliyat ko‘rsatish g‘oyalariga mos edi. Bu to‘lig‘icha ijobiy hodisa bo‘lsa-da, undagi ko‘zda tutilmagan va imkoniyati cheklangan oliy ta’lim muassasalarida ish yuritish chog‘ida ba’zi muammolar kelib chiqmoqda. Ba’zi gumanitar oliy ta’lim muassasalarda o‘quv reja, dastur tuzish, darslik va qo‘llanmalar yarata olishga qodir mutaxassislar yetisha bermaydi. Oqibatda fanlar bo‘yicha mukammal tayyorgarligi bo‘lmagan shaxslarga ta’lim hujjatlari va o‘quv adabiyotlarini yaratish ishi topshirilmoqdaki, bu ishlarda fan mazmuni masalasida muayyan notekisliklarga yo‘l qo‘yilmoqda. Bu «O‘zbek dialektologiyasi» fanini O‘zbekiston Respublikasida turlicha talqin qilishda ham ko‘rinib qolmoqda. To‘g‘ri, har bir oliy ta’lim muassasasida fanni rivojlantirish huquqi bor, lekin bu huquqni muayyan muvofiqlashtirish ishlari, ilmiy asoslash orqali joriy qilish ta’lim mazmunini yaratishning demokratik usuli hisoblanadi. Fanning maqsadi, vazifasi va mazmunidagi o‘zgarishlar soha mutaxassislari tomonidan rasmiy ma’qullangandan so‘ng amalga oshirilishi azaldan barchaga ma’lum. Shu munosabat bilan oliy ta’lim muassasalaridagi mutaxassislarga «O‘zbek dialektologiyasi»ning platformasi ishlab chiqildi va u «O‘zbek shevashunosligi markazi» ma’qullandi.

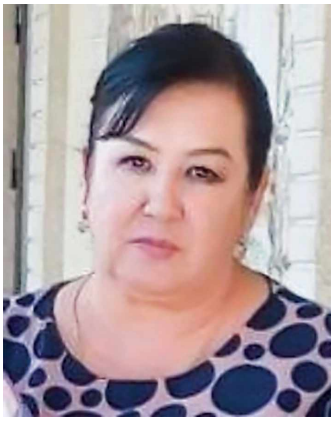
Резюме. В последующие годы независимости Республики Узбекистан высшим учебным заведениям была предоставлена большая свобода в организации образовательного процесса. Этот процесс соответствовал идеям самостоятельной деятельности, наблюдаемым в международных процессах

высших учебных заведений. Хотя это вполне положительное явление, существуют некоторые проблемы, возникающие в процессе работы в высших учебных заведениях, которые не предусмотрены и имеют ограниченные возможности. В некоторых гуманитарных вузах не хватает специалистов, способных создавать учебные планы, программы, учебники и пособия. В результате работа по созданию учебных документов и учебной литературы поручается людям, не имеющим совершенной подготовки по предметам, причем в этих работах допускаются определенные нарушения в вопросе содержания предметов. Это можно увидеть в различных трактовках науки «Узбекская диалектология» в Республике Узбекистан. Действительно, каждое высшее учебное заведение имеет право развивать науку, но реализация этого права посредством определенных координационных работ и научного обоснования является демократическим способом создания образовательного содержания. Давно известно, что изменения в цели, миссии и содержании науки производятся после официального одобрения специалистами в данной области. В связи с этим для специалистов высших учебных заведений была разработана платформа «Узбекская диалектология» и она одобрена «Центром узбекской диалектологии».

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 7-8
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

JURNALIMIZ FAXRIY MEHMONI

METAFORALARNING ANTROPOTSENTRIK LUG‘ATINI TUZISH TAMOYILLARI XUSUSIDA

XUDOYBERGANOVA Durdona,
filologiya fanlari doktori, professor,
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

Insonning o‘zligini namoyon etuvchi vositalardan biri ramzlardir. Ramzlarning san‘atda, badiiy asarlarda qo‘llanishi haqida ko‘p mulohazalar bildirilgan. Ibtidoiy inson tafakkuri dastlab obrazli-metaforik tarzdagi tafakkur bo‘lgani, uning intellektual darajasi yuqorilab borgan sari bu tafakkur tarzi ramziy tus olgani fanda isbotlangan. Inson tafakkuriga xos bo‘lgan ramziylik uning tilida ham o‘z aksini topadi. Inson o‘zligini turli san‘at asarlarida – haykallarda, suratlarda, badiiy obrazlarda namoyon qilishi bilan birga o‘z ona tilida ham o‘zining inson sifatidagi belgilarini ramziy xususiyatga ega bo‘lgan metaforalar vositasida ifodalab kelgan. Tilimizdagi odamga nisbatan qo‘llanuvchi *tilla, farishta, gul, pari, chinor* kabi metaforik ma‘noli so‘zlarga e‘tibor beradigan bo‘lsak, ular insonning «so‘z orqali chizilgan suratlari» ekani-